

<https://doi.org/10.62837/2025.1.361>

ORCID 0000-0002-5572-85-13

VƏZİROVA İRADƏ
AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu
İrada_ff@mail.ru

“RƏSAYEL” MƏCMUƏSİNDƏ OLAN HAŞİYƏ QEYDLƏRİ ORTA ƏSR KİTAB ƏNƏNƏSİNİN NÜMUNƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvi, Xəlvətiyyə təriqəti, “Rəsayel” məcmuəsi, haşiyə qeydləri

Ключевые слова: Сеййид Яхья Ширвани-Бакуви, орден Хальватия, сборник «Ресайель», заметки на полях

Key words: Seyyid Yahya Shirvani-Bakuvi, Khalwatiyye orden, collection "Resaiel", notes in the margins.

Son zamanlar bütün dünyada islam dinindən qaynaqlanan təsəvvüfə, eyni zamanda irfan ədəbiyyatına tədqiqatçılar və geniş oxucu kütləsi tərəfindən marağın artması müşahidə olunur. İllər boyu “təriqət ədəbiyyatı” damqası vurulan bu zəngin xəzinə bir tərbiyə vasitəsi kimi diqqətdən kənarda qalmışdır. Digər tərəfdən, Orta əsrlərdən miras qalmış yazılı irsin ərəb əlifbası ilə qələmə alınması əlyazma abidələrin öyrənilməsinə çətinlik yaratmışdır. Milli dəyərlərimizi və təfəkkürümüzü ehtiva edən on minlərlə əlyazma nümunələrinin üzə çıxararaq, öyrənilməsi bu məsələdə öz töhfəsini verə bilər.

Belə əlyazma kitablarından biri Xəlvətiyyə təriqətinin mürşid-i kamili Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvi yaradıcılığının müəyyən bir qismini əks edən “Rəsayel” məcmuəsidir [6]. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunan bu yazılı abidəyə Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin 10 dini-fəlsəfi risaləsi və 20 lirik şeiri daxil edilib. Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin təsəvvüfi görüşlərini, Allaha və onun rəsuluna olan dərin məhəbbətini əks edən şeirlər qəzəl, qəsidə, məsnəvi və rübai janrında yazılıb. Bu lirik şeirlər Orta əsr poeziyasında geniş istifadə edilən fars dilində qələmə alınıb.

XV əsrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi və elmi-mədəni mənzərə

Seyyid Yəhya Bakuvi yaşadığı dövr ölkəmizin ərazisində Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər) hökm sürürdü. Məlum olduğu kimi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri Xorasan istisna olmaqla İranda, Qarabağda, Gəncə və Şəmkir daxil olmaqla Kür çayına qədər, biri diqərini əvəz etmişdir. Kür çayının şimalında Dərbənd də daxil olmaqla XV əsr boyu Şirvanşahların Dərbənd sülaləsi öz hökmranlığını davam etmişdir. Şirvanşahların hakimiyyəti zamanı feodal əyanların və *yüksək müsəlman ruhanilərinin* mövqeləri güclü idi. Dövlət dairələri öz

hakimiyyəti altındakı ölkəni *islam dini, şəriət*, möhkəm qayda-qanun və ciddi nizam-intizam əsasında idarə edirdi. Onlar Əmir Teymurun aşağıdakı müdrik vəsiətinə əməl etməyə çalışırdılar: “Başım çəkənlərdən onu da görüb öyrəndim ki, əgər dövlət din və ayin əsasında qurulmazsa, qanun-qaydaya tabe olmazsa bu səltənətin təntənəsi, qüdrəti, dözümlü yox olacaqdır. Buna görə də mən öz səltənətimi islam dini, qanun və nizam əsasında qurdum” [3, s.11].

“Teymur həyatının çoxunu muharibələrdə keçirmişdi, lakin ondan sonra ölkədə mədəniyyətin və incəsənətin çiçəklənmə dövrü başladı” [7, s.219].

Bu amillər müsəlman elmlərinin inkişafına münbit şərait yaradırdı, eyni zamanda cəmiyyət içində dini-fəlsəfi məzmununda olan ədəbiyyata ehtiyac duyulurdu. Belə bir mühitdə Seyyid Yəhya həzrətlərinin İlahi eşqlə pərvazlanmış yaradıcılığı insanların qəlbinə saflıq və hüsur çiləyirdi, bu da öz növbəsində ictimai sabitlik yaradırdı. Xəlvətiyyə təriqətinin ən önəmli şəxsiyyəti hesab olunan Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvi risalələrində Qurani-Kərimdən irəli gələn bəşəri dəyərlərə geniş şəkildə müraciət olunmuş və şəriət qanunları öz əksini tapmışdır. Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığı ictimai münasibətlərin tənzimləməsində də müsbət rol oynamışdır. M.X.Nemətova Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə aid bir mühüm sənəddə qeyd edir ki, Şirvanşah Fərrux Yassar Gəştəsfı və Səlyan vilayətlərinin hakimi təyin olunan oğluna belə öyüd-nəsihətlərlə yola salmışdır: “həmin şəhər və vilayət sakinlərinin vəziyyətlərini ehtiyatla öyrənsin, əhalini narahat edən məsələləri axund və üləmalarla müzakirə etsin, əzəmətli seyyidlər, kəramətli şeyxlər və xalq imamlarına izzət və ehtiram göstərsin, çünki onların şərəfətli vücudlarının mübarəkliyi və nurlu xatirələrinin köməyi olmadan yer üzərində zamanə əhlini nizam-intizamda saxlamaq mümkün deyil” [5, s.70].

XV əsrdə Azərbaycanda islamın sünni qolu şiə qoluna nisbətə daha möhkəm mövqeyə malik idi. Şah İsmayıl Xətəinin dini siyasəti nəticəsində XVI əsrin əvvəlindən isə şiəlik genişlənməyə və ətraf dövlətlərə də yayılmağa başladı. Zamanı qabaqlayan Seyyid Yəhya Bakuvi bir əsr öncə əsərlərində İmam Əlinin mədhinə böyük məhəbbətlə öz yaradıcılığında yer ayırmışdı. Lakin, Xəlvətiyyə təriqətinin şeyxi və mürşid-i kamili olaraq, Seyyid Yəhya Bakuvi məzhəb ideologiyasından uzaq dururdu. Təqvalı həyat tərzi, müdrikliyi, hərtərəfli savadı, elmi və irşad fəaliyyəti ona “nəciblərin nəcibi, şeyxlərin şeyxi, seyyidlərin seçkini” adı qazandırmışdı [2, s. 395].

AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında “Rəsəyel” məcmuəsi

Xəlvətiyyə təriqətinin üsul və əsaslarını əks edən “Rəsəyel” başlıqlı əlyazma şeyxin dogma vətəni Azərbaycanda yeganə nüsxədir. Türkiyədə isə İstanbul, Manisa və Çorum şəhərlərinin müxtəlif kitab xəzinələrində bu yazılı abidənin 10-a yaxın nüsxəsi qorunub saxlanılır. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan “Rəsəyel” əlyazması 1672-ci ildə məcmuə şəklində tərtib olunub.

Orta əsr əlyazma kitablarının xarakterik xüsusiyyətlərin biri, vərəqlərin qıraqlarında müxtəlif məzmunlu qeydlər etmək idi. Haşiyə qeydləri adlanan bu yazılar həm müəllif, həm kitabı köçürən katiblər, eləcə də oxucular tərəfindən edilə bilirdi.

“Rəsayel” əlyazmasını araşdıran zaman bir neçə vərəqdə hər hansı səbəbdən lakuna buraxıldığını, yəni mətn yazılmadığını, lakin səhifənin sol küncündə də şaquli tərzdə aşağıdakı məzmununda haşiyə qeydi qələmə alınmasını müşahidə etdik: “Və qalə ən-Nəbi Əleyhis-səlam - kan ləh in fəlisləhad-din”- Peyğəmbər Əleyhis-səlam buyurdu- onların dini olmaz. Aşağı sətirdə isə bu məzmununda qeyd var: “Sədiq ya Rəsulallah. La hövlə və la qüvvətə illa Billah” -Doğru bil, ey Allahın Rəsulu, Allahdan başqa güc və qüvvə yoxdur” [6, s. 4]. Növbəti vərəqdə yenə Quran-i Kərimdən qaynaqlanan الناظر والملقون يلعنه الله [əlnazer və əlməlqun yələnəməullah], yəni Baxanı da, (baxışdan) nazlananı da Allah lənətləmişdir. Vərəqin haşiyəsində ولمنظور [vəlmənzur] baxılan, nəzər salınan, yəni “əlməlqun” sözünün hədisdə keçən ekvivalenti qələmə alınıb [6, s. 5b] الناظر والمنظور يلعنه الله [əlnazer vəlmənzur yələnəmətuhə] Baxan və baxılan lənətlənmişdir. Bu qeyd oxuculara yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayıb, nəfsin həva-və-həvəsindən özünü çəkəndirməyin vacibliyi qeyd olunur və onun üzərində qələbə çalmağın əhəmiyyəti göstərilir.

Dəstəmazın batini mənasından bəhs edən “Risale-yi ma la budda batini” adlı risalənin mətni köçürülmüş vərəqlərin haşiyəsində mətləbə diqqəti çəkmək məqsədi ilə تكبير الاحرام ، القيام ، مكان ، وقت ، سترالعورة ، وضوء (təkbir əl-ehram, əl-qiyam, məkan, zaman, ayıb sayılan yerlərin örtülməsi, dəstəmaz) sözləri qələmə alınıb [6, s. 5a-6b].

Diqqətimizi çəkən növbəti haşiyə qeydi gözəl nəsx xətti ilə yazılmış Fatihə surəsi oldu [6, s. 121]. Bu haşiyə vərəqin sol və aşağı hissəsini əhatə edir, katib ərəb dilinin tələblərinə uyğun olaraq hərəkə işarələrini də qoyub.

Fars dilində bişmiş xəttlə qələmə alınmış aşağıdakı qeyd də marağımıza səbəb oldu دل قران سورة يسن است و دل اين سوره سلام قولا من رب رحيم است

“Quranın ürəyi Yasin surəsidir. Yasin surəsinin ürəyi “Sələmun qaulən min rabbın rahim”, yəni “Rəhimli Allahdan salam deyirik...” [6, s.138b], qeyd edək ki, bu parça Yasin surəsinin 58-ci ayəsidir [4, s.449]. Daha sonra bildirilir ki, münacat zamanı onu 1479 dəfə oxunması tövsiyə edilir və از نسخه محمد باقر داماد [neveşte şod əz nosxe-ye məhəmməd bağır damad] qələmə alınıb, yəni bu qeyd Məhəmməd Bağır Damadın əlyazmasından əxz edilib.

Qeyd edək ki, “Rəsayel” məcmuəsinin titul vərəqində, müridliyə qəbul mərasimi təsvir olunur və mürşidin rəhbərliyi ilə keçən biət mərasiminin təlqin hissəsində oxunan dualardan bəhs olunarkən mənbə kimi Molla Məhəmməd bin... risaləsinə istinad edilir (vərəq zədəli olduğundan adın sonu oxunmur). Araşdırmalar nəticəsində müəyyən etdik ki, adı çəkilən şəxs, şah Abbasın damadı olduğundan Mir Damad adı ilə tanınan məşhur İran alimi və filosofu şeyx Molla Bühranəddin Mir Məhəmməd Bağır Damad Astrabadidir (ö.1631). Sührəverdi məktəbinin davamçısı

və İsfahan Hikmət Məktəbinin təsisçisi olan bu şəxs fəlsəfi əsərlərini “İşraq” ləqəbi ilə imzalayırdı. Xəlvətiyyə təriqətinin ideyaları da Sührəverdi kökünə bağlı olduğu məlumdur. Eyni zamanda, Mir Damad İsfahanda məşhur Şah məscidinin memarıdır. İmam Məscidi kimi tanınan bu memarlıq abidəsinin inşası zamanı *“səs sürəti haqqında bilik tələb edən yüksək riyazi hesablamalardan istifadə olunub. Günbəzin həndəsəsi elədir ki, bünövrədən yayılan bütün səslər günbəzin diqqətlə hesablanmış yüzlərlə daxili küncələrində əks olunaraq, günbəzin mərkəzində toquşacaq. Günbəzin həndəsi dizaynı isə möhtəşəm sənət əsəridir”* [9]. Bu görkəmli şəxs haqqında məlumata qərb mənbələrində də rast gəlirik: *“şiaməzhəb inanclar Səfəvilər zamanı dirçəliş dövrünü yaşayırdı, onun nümayəndələrin biri sufi Mir Məhəmməd Bağır Damad idi (ö.1631)”* [8, s. 127]. Məcmuədə olan bu iki qeyd ehtimal etməyə əsas verir ki, əlimizdə olan abidə riyaziyyatçı-alim və filosof Mir Məhəmməd Bağır Damadın kolleksiyasında olub. Seyyid Yəhya həzrətlərinin elmə və savada böyük önəm verməsini nəzərə alsaq, onun əsərlərinin əlyazması o kolleksiyada olması heç də təsadüfi deyil. Göründüyü kimi haşiyə qeydlərinin Orta əsr əlyazma kitablarının və mədəniyyət tariximizin öyrənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sonrakı haşiyədə Pir həzrətlərinin talibləri müridliyə qəbul etmə zamanı vacib olan şəhadətlər haqqında bilgi verilir. Belə ki, “Əleyhi Əli” deyəndən sonra ardıcılıqla şəhadət edilir -“Əşhədu ən-la İlahə İllallah əşhədu annə Mühəmmədən Rəsulallah”. Bunun ardınca üç dəfə istiqfər deyilir, sonra Əməntu duası oxunur. Qeyd bu sözlərlə bitir: “...necə ki Tanrı və mələklər Allahın Rəsuluna şahidlik etmişdirlər”. Vərəqin aşağı hissəsindəki növbəti qeyddə təriqət pirinin Allah talibləri ilə keçirdiyi məclisdə oxunması vacib buyurulan dualar haqqında məlumat verilir.

Maraqlı bir haşiyə qeydinə 150-b səhifəsində rast gəldik, şaquli tərzdə gözəl nəstəliq xətti ilə qələmə alınmış - *زانکه من بندۀ کنه کارم. حر که خواند دعا طمع دارم.* [Hər ke xanəd doa təmə` darəm, zanke mən bənde-ye qonəhkarəm] –“Hər kim ki oxusa, ondan dua təmənnam var, çünki mən günahkar bəndəyəm” məzmunlu yazı qələmə alınıb. Xatırladaq ki, belə qeydlər Orta əsr əlyazma tərtibatında katiblər arasında geniş yayılmış ifadə olub və belə qeydlər katiblərin təvazökarlığından irəli gəlir [1, s. 95]. Hətta əlyazmada katib özü haqqında heç bir məlumat qoymaması, ehtimal etməyə əsas verir ki, o, dərğahın müridlərindən olub və dərviş ədəbinə uyğun olaraq özü haqqında heç bir bilgi qoymayıb.

Bəzi qeydlər katibin milli mənsubiyyəti haqda ipucu verir, bu da əlyazmanın köçürmə yerini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Məsələn aşağıdakı qeyddən katibin Azərbaycan türkü olduğu anlaşılır, haşiyənin əvvəli farsca qələmə alınıb, davamı isə türkcə:

ازینجا گفته مولانا لطیفی قدس الله سره -əzinca qofte mövlana Lətif

اگر درس محبت یوق نیجه تحصیل ایدم آنی əgər dərse məhəbbət yoq necə təhsil idəm anı

ودود اسمینه درس ایله سالب معناسنه آرا Vedud isminə dərslə ilə salıb, mənasını ara [6, s.69a].

Xəlvətiyyə təriqəti Orta əsr cəmiyyətinin mənəvi simasının və dini təfəkkürünün formalaşmasında gözəçarpan rol oynamış, hətta müəyyən dövrlərdə mühüm sosial yük daşıya bilmişdi. Ruhun təmizlənməsi uğrunda mücadilə, qünah işlərdən çəkinmə, zikir, ilahilərin oxunması salikin nəfsini tərbiyələndirən üsullar sırasında göstərmək olar, onlar da öz növbəsində sosial sabitliyə zəmin yaratmış olurdu. Başqa təriqətlərdən fərqli olaraq, Xəlvətilik hətta qadınlara da təsəvvüfə yol açmış, dini-mistik təcrübə qazanmağa imkanlar açırdı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəbbarlı Sevər. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan əlyazma topluları. Bakı: 2000.
2. Hulvi Mahmud Cəmaləddin. Lemezət-i Hulviyyə ez Lemeat-i Ulviyyə. İstanbul: 1993
3. Fərzəlibəyli Şahin Fazil. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu. Bakı, 2003, "Elm və Təhsil"
4. Qurani Kərim. Bakı: 2000, "Əl-huda"
5. M.X.Nemətova. XV əsr Şirvan tarixinə dair qiymətli sənəd. Az.SSR EA "Xəbərləri", Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1966, № 4.
6. Seyyid Yəhya Bakuvi. Rəsayel, AMEA ƏYİ, şifr B-6960
7. Босфорт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеологии. Москва: 1971, Наука
8. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Москва: 2002, ИД «Гелиос».
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мир_Дамад. Версия 05.01.2020

ВЕЗИРОВА ИРАДА

Институт Рукописей НАН Азербайджана

Irada_ff@mail.ru

ЗАМЕТКИ НА ПОЛЯХ СБОРНИКА «РЕСАЙЕЛЬ» КАК ОБРАЗЕЦ СРЕДНЕВЕКОВОЙ КНИЖНОЙ ТРАДИЦИИ.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются надписи, сделанные на полях рукописного памятника «Ресайель», автором которого является один из основоположников суфийского ордена Хальватийе-Сеййид Яхьи Ширвани-Бакуви. За большой вклад в формирование и развитие этого ордена его прозвали «Пири-Сани», что означает «Второй Пир». Данный сборник хранится в коллекции Института Рукописей Национальной Академии Наук Азербайджана. Список содержит 10 философских трактатов и 20 лирических стихов, написанных в жанре рубаи, газель, месневи и касыда. Великий шейх-философ писал свои труды на арабском, персидском и тюркском языках.

Анализ надписей, оставленных на полях имеет важное значение для изучения истории рукописных памятников. Они дают сведения об авторе, месте написания или дате рукописи. Эти надписи могли оставлять владельцы книг, читатели или сами авторы.

VAZIROVA İRADA
Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
Irada_ff@mail.ru

**MARGINAL NOTES OF THE “RESAIEL” COLLECTION AS AN
EXAMPLE OF MEDIEVAL BOOK TRADITION.**

SUMMARY

The article examines the inscriptions made in the margins of the manuscript monument "Resayel", the author of which is one of the founders of the Sufi order Khalwatiyye-Seyyid Yahya Shirvani-Bakuvi. For his great contribution to the formation and development of this order, he was called "Piri-Sani", which means "Second Pir". This collection is stored in the collection of the Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. The list contains 10 philosophical treatises and 20 lyrical poems written in the genre of rubai, ghazal, mesnevi and qasida. The great sheikh-philosopher wrote his works in Arabic, Persian and Turkic languages.

Analysis of the inscriptions left in the margins is important for studying the history of manuscript monuments. They provide information about the author of the manuscript, the place of writing or the date of the manuscript. These inscriptions could have been left by the owners of the books, readers or the authors themselves.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Azadə Musayeva